

श्रीमद् भगवत् गीतायाः महत्वम्

Achintya Adhikary¹, Dr. Narayan Sarkar²

¹Research Scholar, Department of Sanskrit, CMJ University, Jorabat, Meghalaya, India.

²Assistant Professor, Research Guide, Department of Sanskrit, CMJ University, Jorabat, Meghalaya,

सार

विश्वस्य सम्पूर्णा मानवसंस्कृतिः रामायणमहाभारतादिषु संस्कृतमहाकाव्यद्वये उपलभ्यते । भगवद्गीता महाभारतस्य महाकाव्यस्य लघुभागः अस्ति । अधुना पवित्रं भगवद्गीता ("भगवतः कृष्णस्य गीतम्") हिन्दुधर्मस्य महत्वपूर्णेषु धार्मिकग्रन्थेषु अन्यतमः अस्ति तथा च सहजतया सर्वेभ्यः प्रसिद्धः अस्ति । शताब्दशः लेखकैः, कविभिः, वैज्ञानिकैः, धर्मशास्त्रज्ञैः, दार्शनिकैः च अस्य उद्धरणं कृतम् अस्ति, प्रायः पाश्चात्यदर्शकानां कृते हिन्दुधर्मस्य परिचयात्मकः ग्रन्थः अस्ति संस्कृतभाषायां लिखितं दिव्यं पुस्तकम् अस्ति यत् भगवता कृष्णेन व्याकुलमानवतां प्रति उक्तम् अस्ति तथा च अस्माकं दैनन्दिनजीवनस्य समस्यानां बहूनां समाधानं प्रददाति येन अस्माकं लौकिकआवश्यकतानां लौकिकचिन्तानां च आध्यात्मिकलक्ष्यैः सह सन्तुलनं कर्तुं साहाय्यं भवति।सहायं करोति। प्रायः हिन्दुधर्मशास्त्रस्य संक्षिप्तमार्गदर्शकः इति वर्णितं भवति तथा च सर्वेषां मानवानाम् जीवनस्य व्यावहारिकः, स्वार्थकेन्द्रितः मार्गदर्शकः इति अपि वर्णितः भवति । अस्मिन् पुस्तके अस्मान् जीवनस्य एकं अद्वितीयं मार्गं कथयति यत् अस्माकं तनावस्य निवारणं करोति तथा च वयं सुखी जीवनं आनन्दयामः। गीता धार्मिकशास्त्रत्वात् अपि जीवनशास्त्रम् अपि च श्रद्धाभक्ति-आधारितजीवनपद्धतिः अपि अस्ति ।

मुख्यशब्द- श्रीमद्, भगवत्, गीता

प्रस्तावना

प्रशिक्षणं विकासं च द्वौ पदौ स्तः येषां प्रयोगः प्रायः परस्परं विनिमयरूपेण भवति । यद्यपि ते समानव्यवस्थायाः अवयवाः सन्ति तथापि तेषां समानार्थः नास्ति । प्रशिक्षणे वयं कर्मचारिणः वर्तमानं कार्यं मनसि धारयामः तथा च कदाचित् चयनस्य तत्क्षणमेव एतत् प्रशिक्षणं दीयते। प्रशिक्षणं प्रोगामितव्यवहारस्य क्रमं ज्ञातुं पद्धतिः अस्ति । अस्य उद्देश्यं प्रशिक्षुस्य कौशलं ज्ञानं च वर्धयितुं भवति ।

विकासः इति पदं प्रायः बृहत् आयामस्य क्रियाकलापं निर्दिशति, तत्सम्बद्धा प्रक्रिया च । ममोरिया इत्यादि। सन्ति। विकासस्य उद्देश्यं व्यक्तिः पदोन्नतिं अर्जयितुं अधिकं दायित्वं च ग्रहीतुं सज्जीकर्तुं भवति । परन्तु यावत् अस्य अध्ययनस्य विषयः अस्ति तावत् प्रशिक्षणविकासयोः पदयोः परस्परं प्रयोगः भविष्यति, तेषां अर्थः समानः इति गण्यते प्रशिक्षणं विकासं च निःसंदेहं मानवसंसाधनप्रबन्धनस्य मूलकार्येषु अन्यतमम् अस्ति । अपि च रेखाप्रबन्धकानां मानवसंसाधनविभागस्य च संयुक्तदायित्वम् अस्ति ।

श्रीमद्भगवद्गीता व्यक्तित्वविकासस्य प्रबन्धनस्य च प्राचीनतमः महान् च ग्रन्थः अस्ति । अद्यत्वे कस्मिन् अपि पुस्तकमेलायां स्वविकासपुस्तकानां विक्रयः सर्वाधिकः भवति । अपि च, नवयुगस्य पुस्तकैः, नवयुगगुरुभिः, नवयुगसङ्गीतैः च अयं विपणः पूर्णः अस्ति । तथापि एतानि सर्वाणि नूतनपुटे पुरातनं मद्यं इति विवेकी ज्ञातुं शक्नोति । यदा बहु अलङ्कारयुक्ताः आकर्षकशब्देषु वस्तूनि स्थापितानि भवन्ति तदा जनाः तेषु आकृष्टाः भवन्ति, तेभ्यः प्रभाविताः च भवन्ति । अपि च, यदि एते अनुकूलनानि एतावन्तः आकर्षकाः सन्ति तर्हि मूलरूपान्तरणं कियत् अधिकं आकर्षकं प्रभावी च भविष्यति ? विना किमपि संकोचं वयं दावान् कर्तुं शक्नुमः यत् गीता कार्यकारी विकासस्य प्रथमं मौलिकतमं च कार्यम् अस्ति। महाकाव्यस्य महाभारतस्य भागः अस्ति यस्य लेखकः महान् वेदव्याः इति मन्यते । अस्य १८ अध्यायाः ७०० श्लोकाः वा श्लोकाः वा सन्ति । गीता भगवान् श्रीकृष्णस्य पाण्डवराजकुमारस्य अर्जुनस्य च संवादः अस्ति । तस्य नवीनता, प्रभावशीलता, आकर्षणं च वयसा सह न क्षीणम् अस्ति । प्रत्युत विश्वस्य विद्वांसः अधुना तस्य विषयवस्तुं अवगन्तुं, ईश्वरेण मानवतायाः कृते प्रदत्तानां समृद्धानां रहस्यपूर्णानां च शिक्षानां विमोचनार्थं परस्परं स्पर्धां कुर्वन्ति गीतस्य अनुवादः विश्वस्य सर्वासु प्रमुखभाषासु अभवत् । केषुचित् दुर्सूचितजनानाम् मध्ये एकः भ्रमः प्रचलितः अस्ति यत् गीता केवलं वृद्धानां पठनाय उपयुक्ता अस्ति। अस्य महान् शास्त्रस्य विषये अन्यत् मिथ्या अस्ति यत् यदि कश्चन व्यक्तिः गीतां पठति तर्हि सः साधुः भविष्यति । एते जनाः

किञ्चित्कालं विस्मरन्ति यत् गीता एव महाभारतयुद्धे अर्जुनस्य नेतृत्वं कृत्वा अन्ते विजयं प्रति नेतवान् । तथापि गीतायाः माध्यमेन ईश्वरस्य शिक्षायाः कृते अर्जुनः युद्धक्षेत्रं त्यक्त्वा एकान्तवासी अभवत् । गीता एव तस्य वास्तविकः नायकः, नेता, राजा च अभवत् ।

यः कोऽपि व्यक्तिः विशेषतः युवानः जीवने सफलतां प्राप्तुम् इच्छति सः अवश्यमेव गीतां पठित्वा तस्मिन् निहितं युक्तिं प्रयोक्तुं स्वस्वप्नानां साकारीकरणाय विजयं च प्राप्तुं शक्नोति। येषां कृते मार्गदर्शनस्य आवश्यकता वर्तते तेषां अध्ययने, व्यापारे, जीवनस्य प्रत्येकस्मिन् क्षेत्रे च आव्हानानां सामना कर्तुं। पुनः वक्तुं गीता वस्तुतः व्यक्तित्वविकासविषये प्राचीनतमं महत्तमं च पुस्तकम् अस्ति । गीता जीवनस्य कलाविज्ञानयोः पाठ्यपुस्तकम् अस्ति । गीतायां काश्चन प्रबन्धनसंकल्पनाः अपि सन्ति ये सुरक्षिताः, अनुसरणं च सुलभाः च सन्ति । अध्यात्मः धर्मः नास्ति किन्तु तस्य उपरि अस्ति। तथापि धार्मिकाभ्यासाः अन्ते व्यक्तिं आध्यात्मिकं भवितुं प्रेरयितुं शक्नुवन्ति। तदा आध्यात्मिकता कार्यपालकस्य अकार्यकारीणां च मध्ये कोऽपि भेदं न करोति। परन्तु यदि कार्यकारिणी मनसि आध्यात्मिकप्रवृत्तिः विकसिता भवति तर्हि संगठनात्मकजीवने सर्वेषां संकटानाम् निवारणं तस्य कृते सुलभं आरामदायकं च भवति । केनचित् आध्यात्मिकसत्ययुक्तेषु गीता ग्रन्थेषु अन्यतमः इति विश्वासः अस्ति । गीतायां केचन आध्यात्मिकपाठाः सन्ति ये कार्यकारीणां कृते अत्यन्तं प्रासंगिकाः सन्ति तथा च यदा निश्छलतया अनुसरणं क्रियते तदा कार्यकारिणी अत्यन्तं तनावमुक्तं प्रभावी च स्वकर्तव्यं निर्वहति।

अध्ययनस्य आवश्यकता अस्ति

पूर्वं अस्माकं औद्योगिकक्रान्तिः, कृषिक्रान्तिः इत्यादयः विविधाः क्रान्तयः अभवन् । एतदतिरिक्तम् अद्य वयं ज्ञानक्रान्तिकालं गच्छामः। विशेषतः आधुनिकपरिदृश्ये यत्र विश्वं 'वैश्विकग्रामं' इति संकुचितं जातम्, तत्र ज्ञानं शक्तित्वं सिद्धम् अभवत् । अपि च अद्यत्वे कस्यापि नियोक्तुः कृते ज्ञानप्रबन्धनं कठिनतमं कार्यम् अस्ति । ज्ञानप्रबन्धने प्रशिक्षणं विकासं च महत्त्वपूर्णे साधनेषु अन्यतमम् अस्ति । कस्यापि संस्थायाः सफलता तस्य कर्मचारिणां विशेषतः कार्यकारिणां च उपरि निर्भरं भवति । ते एव संस्थायाः परमं शरीरम् इति अपि वक्तुं शक्नुमः । वैश्विकविषये कस्यापि संस्थायाः प्रतिस्पर्धायाः धारः तस्य कार्यकारिणां योग्यतायाः प्रभावशीलतायाः च आधारेण निर्धारितः वा निर्धारितः वा भवति । अपि च, कार्यकारीविकासः एव एकमात्रः प्रक्रिया अस्ति यस्य माध्यमेन कस्यचित् कर्मचारिणः एतौ पक्षौ वर्धयितुं वा तीक्ष्णं वा कर्तुं शक्यते । अन्येषु शब्देषु, संस्थायाः विकासः बहुधा तस्य कार्यकारिणां विकासे निर्भरं भवति । एतादृशः कार्यकारीविकासकार्यक्रमः

सम्बन्धितानाम् अधिकारिणां करियरयोजनायाः अपि भागः भविष्यति।

परन्तु एतादृशानां कार्यकारीविकासकार्यक्रमानाम् योजना प्रत्येकस्य संस्थायाः मानवसंसाधनविभागेन सम्बन्धितरेखाप्रबन्धकैः सह समुचितपरामर्शनन्तरं सावधानीपूर्वकं सावधानीपूर्वकं च करणीयम्।

भगवद्गीताया अवलोकन

यथा पूर्वाध्यायेषु पूर्वमेव उक्तं भगवद्गीता या आङ्ग्लभाषायां 'Song Divine' इति अनुवादिता अस्ति, सा मूलतः पाण्डवराजकुमारानां तृतीयस्य महत्त्वपूर्णस्य च भगवतः कृष्णस्य अर्जुनस्य च संवादः अस्ति। गीता 'महाभारत' इति प्रसिद्धस्य महाकाव्यस्य भागः अस्ति, यस्य रचना प्रायः पञ्चसहस्रवर्षपूर्वम् इति मन्यते । एकलक्षश्लोकयुक्तस्य विशालस्य ग्रन्थस्य महाभारतस्य रचयिता इति श्रेयः वेदव्यासमुनिः अस्ति । गीता इति सनातनधर्मस्य अथवा हिन्दुधर्मस्य अद्यत्वे यथा कथ्यते तस्य मूलग्रन्थेषु अन्यतमं, अन्यद्वयं उपनिषदं ब्रह्मसूत्रं च । अपि च एतानि त्रीणि मिलित्वा 'प्रस्थान श्राय' इति उच्यन्ते, अर्थात् 'त्रयः प्राथमिकाः मूलभूताः वा पुस्तकाः' ये अद्यत्वे हिन्दुधर्मः इति प्रसिद्धस्य आधारं भवन्ति । आदिशङ्कराचार्यः, माध्वाचार्यः, रामानुजाचार्यः च हिन्दुधर्मस्य त्रयः महान् आचार्यः गुरुः वा गीतायाः विषये स्वभाष्यः लिखितः यत् संस्कृते 'भाष्यम्' इति उच्यते । भगवद्गीतायाः विषये, तस्य विषये च शतशः पुस्तकानि लिखितानि सन्ति, यत्र विश्वस्य सर्वासु प्रमुखभाषासु गीतायाः अनुवादाः अपि सन्ति । महात्मा गान्धी, बालगंगाधर तिलक, सुब्रमण्यम भारती इत्यादयः महान् राष्ट्रनेताः गीतायाः प्रेरणाम् अवाप्तवन्तः, गीतायाः विषये स्वस्य टीका लिखितवन्तः।

महाभारत

महाभारतं रामायणं च प्राचीनभारतस्य प्रमुखौ संस्कृतमहाकाव्यौ संस्कृतेन लिखितौ । राजगोपालचारी (१९७९) इत्यनेन "महाभारत" इति पुस्तके अस्य महाकाव्यस्य स्पष्टं सजीवं च चित्रणं कृतम् अस्ति । महाभारतं द्वयोः मातुलभातृयोः कथा अस्ति येषां पूर्वजाः एकं विशालं साम्राज्यं शासन्ति स्म यस्मिन् आधुनिकभारतस्य अधिकांशः भागः आसीत् यत्र हस्तिनापुरं राजधानीरूपेण आसीत् । पाण्डवाः पाण्डुराजस्य पुत्राः, तेषां मातुलपुत्राः कौरवाः तेषां मातुलस्य धृतराष्ट्रस्य पुत्राः आसन् । अपि च पितामहः भीष्मः तस्य पितामहः आसीत् ।

बाल्यकालात् एव द्वयोः मातुलपुत्रयोः मध्ये प्रेम नष्टं नासीत् यतः उभयसमूहः सिंहासनस्य उत्तराधिकारं विशालभारतसाम्राज्यस्य शासनस्य अधिकारं च दापयति स्म पाण्डुपुत्राः पाण्डवाः पञ्चसंख्याकाः धर्मपुत्रः युधिष्ठिरः इति अपि ज्येष्ठः आसीत् । धृतराष्ट्रस्य पत्न्या गन्धरीया सह

पुत्रशतं जातम्, सम्पूर्णमहाकाव्यस्य दुष्टपात्रः दुर्योधनः ज्येष्ठः पुत्रः आसीत् । दुर्योधनस्य मातुलः शकुनिः पाण्डवविरुद्धं कृतानां सर्वेषां षड्यन्त्राणां पृष्ठतः मस्तिष्कम् आसीत् ।

अधुना सम्पूर्णं महाभारते सर्वाधिकं करिश्मान् नाटकीयं च पात्रं केन्द्रीयं च व्यक्तिं श्रीकृष्णः अस्ति यः भगवतः विष्णुस्य अवतारः इति मन्यते। भगवान् श्रीकृष्णः अन्त्यपर्यन्तं पाण्डवानां मित्रं, दार्शनिकः, मार्गदर्शकः च अभवत् । बाल्यकालात् एव पाण्डवानां कौरवानां च मध्ये घोरविसंगतिः असहमतिः च आसीत् । तथापि पाण्डवाः कदापि धर्मस्य धर्मस्य वा मार्गात् व्यभिचरन्ति स्म । कौरवाः स्वमातुलपुत्रेषु नित्यं क्रूरं प्रतिशोधं च कुर्वन्ति स्म । एतस्मिन्नन्तरे विचित्ररीत्या पञ्च भ्रातरः राजकुमारी द्रौपदीं विवाहं कृतवन्तः । एतत् सर्वथा अपूर्वम् आसीत्, पञ्च भ्रातृणां समाना भार्या आसीत्। तेषां पक्षतः दुर्योधनः तस्य दुष्टभ्रातृभिः सह पाण्डवानां वधार्थं षड्यन्त्रं कुर्वन् आसीत् । परन्तु तावत्पर्यन्तं धृतराष्ट्रः स्वपुत्रान् मातुलभ्रातृभिः सह शान्तिं कर्तुं प्रेरयितुं बुद्धिमान् उपदेशं प्राप्तवान् । अन्ते महता अनिच्छया अर्धं राज्यं पाण्डवानां कृते स्थानान्तरितम्, ते च राज्यस्य जनानां महता आनन्देन स्वस्थानं प्रत्यागतवन्तः पाण्डवाः सुन्दरं प्रासादं निर्माय कौरवानां क्रोधं कर्तुं स्वराज्यभागं दूषयितुं आरब्धवन्तः । ततः परं तस्य राजधानी इन्द्रप्रस्थ इति नाम्ना प्रसिद्धा अभवत् । किञ्चित्कालानन्तरं युधिष्ठिरस्य अनुजभ्रातरः विशेषतः भीमः अर्जुनः च तस्य राज्यस्य विस्तारं कर्तुं साहाय्यं कृतवन्तः । ततश्च प्राचीनकालसम्राटानां प्रथा यथा आसीत् तथा युधिष्ठिरः भारतवर्षस्य सर्वेषां राजानां अधिपतिः इति स्वं घोषयितुं 'राजसूययज्ञम्' अथवा राजयज्ञं कर्तुं निश्चितवान् । यदा एतादृशाः यज्ञाः क्रियन्ते स्म तदा जिता राजानः तादृशं यज्ञं कुर्वन्तं सम्राट् नमनं कृत्वा तस्य प्रति निष्ठां प्रकटं कुर्वन्ति स्म । एवं भ्रातृभिः जिताः सर्वे राजानः युधिष्ठिरेण संचालिते राजसूययाज्ञे उपस्थिताः आसन्, युधिष्ठिरः सर्वभारतस्य सम्राट् इति औपचारिकरूपेण अभिषिक्तः दुर्योधनं च दुष्टभ्रातरं यज्ञं निमन्त्रितम् । यद्यपि युधिष्ठिरः भ्रातृभिः सह दुर्योधनेन सह अतीव स्नेहः व्यवहारः कृतः तथापि दुर्योधनः पाण्डवानां प्रति अत्यन्तं ईर्ष्यापूरितः यज्ञात् प्रत्यागतवान् । कौरवाः पाण्डवानां समृद्धिं, वैभवं, सार्वभौमत्वं च सहितुं न शक्तवन्तः । शकुनी धैर्य्योधनौ च इदानीं पाण्डवानां अपमानं कृत्वा सिंहासनात् अपसारयितुं अवसरं अन्विष्यमाणौ आस्ताम् ।

निर्वासनकालस्य समाप्तेः समये दुर्योधनः शकुनी च युधिष्ठिरस्य राज्यं प्रतिदातुं न अस्वीकृतवन्तौ । युधिष्ठिरः स्वराज्यं पुनः प्राप्तुं शान्तिपूर्णमेलनस्य अनेकाः प्रयासाः अकरोत् किन्तु व्यर्थः । कृष्णः तं बाहुग्रहणाय प्रेरितवान्।

महाभारत युद्धम्

विकिपीडिया (२०१३) महाभारतयुद्धस्य सारांशं ददाति। पाण्डवानां कौरवानां च मध्ये भगवतः कृष्णस्य शान्तिमिशनं सहितं सौहार्दपूर्णं समाधानं प्राप्तुं सर्वे प्रयत्नाः दुर्योधनेन तस्य दलेन च विफलाः भवन्ति, अन्ते युद्धस्य घोषणा भवति महाभारत इति प्रसिद्धं युद्धं अष्टादशदिनानि यावत् अभवत् । युद्धस्य स्थानं कुरुक्षेत्रम् आसीत् यत् अद्यतनं हरियाणा अस्ति। यद्यपि युद्धस्य स्थानं विषये सामान्यसहमतिः अस्ति तथापि इतिहासकाराः महान् युद्धस्य वर्षस्य विषये सहमताः भवितुम् असमर्थाः अभवन्, पुरातत्त्वसाक्ष्यानुसारं च सर्वाधिकं स्वीकृता तिथिः ईपू १० शताब्दी अथवा ९५० ईपू यावत् अस्ति

प्राचीनभारतस्य प्रायः सर्वे राजानः अस्मिन् युद्धे भागं गृहीतवन्तः । भगवान् कृष्णः प्रत्यक्षतया युद्धे भागं न गृहीतवान् अपितु अर्जुनस्य सारथिस्य भूमिकां निर्वहति स्म । भगवतः श्रीकृष्णस्य भ्राता बलरामः एतेन प्रसंगेन अतीव दुःखितः अभवत्, सः युद्धात् पूर्वमेव तीर्थयात्रायाः कृते प्रस्थितवान् । युद्धधर्मस्य युद्धस्य वा नियमानाम् अनुसरणं कठोररूपेण कृतम्, यद्यपि तत्र तत्र व्यभिचाराः अभवन् । दुर्योधनः, तस्य भ्राता, मामा च शकुनी, भीष्मः, द्रोणः, कर्णः च इत्यादयः बहवः जनाः अस्मिन् युद्धे मारिताः । सर्वे पाण्डवाः युद्धे जीविताः किन्तु तेषां बालकाः न।

भगवद् गीता

अस्य प्रबन्धस्य द्वितीये अध्याये भगवद्गीतायाः संक्षिप्तपरिचयः दत्तः यस्मिन् एतत् महान् कृतिः अर्जुनस्य भगवतः कृष्णस्य च संवादरूपेण येषु परिस्थितौ उद्भूतः इति अपि व्याख्यायते। यथोक्तं तत्र गीता महाभारतस्य महामहाकाव्यस्य भागः अस्ति । अत्यन्तं सटीकं वक्तुं महाभारतस्य षष्ठभागस्य महाकाव्यस्य भीष्मपर्वस्य अन्तर्गतं आगच्छति। भगवद्गीता अष्टादशप्रकरणेषु विभक्ता अस्ति, तत्र ७०० श्लोकाः सन्ति । गीतायाः अष्टादशप्रकरणानाम् उपाधिः अनुवर्तते ।

- अर्जुनविषादयोग
- सांख्ययोग।
- कर्मयोग।
- ज्ञान-कर्म-संन्यासयोग।
- संन्यासयोग।
- ध्यानयोग।

- ज्ञान-विज्ञानयोग।
- अक्षरब्रह्मयोग।
- राजविद्या-राजगुह्ययोग।
- विभूतियोग।
- विश्वरूपदर्शनयोग।
- भक्तियोग।
- क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-विभाग-योग।
- गुणत्रयविभागयोग।
- पुरुषोत्तमयोग।
- दैवासुर-सम्पद-विभागयोग।
- श्राद्धात्रय-विभागयोग
- मोक्ष-संन्यासयोग

गीतायां सद्भावः

मनुष्यः इच्छा, भावः, संज्ञानं च इति त्रयाणां मौलिककारकाणां संयोजनम् अस्ति । प्रकृतेः त्रयः प्रकाराः सन्ति - सक्रियः, भावात्मकः, तर्कशीलः च । तथापि त्रयः योगाः सन्ति - जिज्ञासुः तर्कशीलस्वभावस्य कृते ज्ञानयोगः, भावात्मकस्वभावयुक्तस्य व्यक्तिस्व कृते भक्तियोगः, कार्यरतस्य च कर्मयोगः। एकः योगः अन्यस्य इव प्रभावी भवति।

भगवद्गीता त्रयाणां मार्गाणां सिद्धान्तान् सूत्रयति, तेषां मध्ये किमपि विग्रहं न सृजति। कर्म-भक्ति-ज्ञान-दर्शने अद्भुतं सामञ्जस्यं स्थापयति । यदि सिद्धिं प्राप्तुम् इच्छसि तर्हि त्रयः अपि सामञ्जस्यपूर्वकं मिश्रिताः भवेयुः । भवतः श्रीशङ्करस्य शिरः, भगवतः बुद्धस्य हृदयं, राजा जनकस्य हस्तः च अवश्यं भवितव्यम्। अस्य शरीररथस्य त्रयः अश्वाः - कर्म, भावः, बुद्धिः च - सम्यक् समन्वयेन कार्यं कर्तव्यम् । तदा एव सः सुचारुतया गमिष्यति, सुरक्षिततया शीघ्रं च गन्तव्यस्थानं प्राप्स्यति । तदा एव त्वं स्वयमेव आनन्दं कर्तुं शक्नोषि, सोहं गीतं गायितुं, अनन्तस्य तालमेलं स्थापयितुं शक्नोषि, आत्मानः निःस्वरवाणीं श्रोतुं शक्नोषि, शाश्वतात्मनः मधुरसङ्गीतस्य आनन्दं च लब्धुं शक्नोषि।

गीतायाः केन्द्रशिक्षणं जीवनस्य परमस्य आनन्दस्य प्राप्तिः अस्ति-सिद्धिः अथवा शाश्वतस्वतन्त्रता। एतत् जीवनस्य विहितकर्मानुसरणं कर्तुं शक्यते । भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनं वदति- "अतः असङ्गं विना कर्तव्यं नित्यं कुरु, यतः असङ्गहीनं कर्म कृत्वा मनुष्यः सत्यमेव उच्चतमं प्राप्नोति" इति। गीता त्रिधा विभक्ता अस्ति, यस्य उदाहरणं सामवेदस्य महावाक्यस्य त्रयः शब्दाः - "तत् त्वम् असि - यत् त्वं असि" इति । अस्य मतस्य अनुसारं प्रथमषट् प्रवचनाः कर्ममार्गस्य अथवा कर्मयोगस्य अर्थात् "त्वम्" इत्यस्य स्वभावस्य विषये भवन्ति । इति त्वम्-पदम् । अग्रिमाः षट् प्रवचनाः भक्तिमार्ग "तस्य" स्वरूपं व्याख्यायन्ते। इति तत्पद इत्युच्यते । अन्तिमषट् प्रवचनाः ज्ञानमार्गस्य स्वरूपं वर्णयन्ति, "कला" इति मध्यमपदम् । अतः परमात्मना सह जीवात्मनः तादात्म्यं स्थापयति इति असिपदं कथ्यते ।

गीतायाः आध्यात्मिक महत्त्व

सम्भवतः प्रत्येकं जनः एतत् सम्यक् जानाति यत् जीवः चतुरशीतिलक्षजन्मेषु भ्रमन् मनुष्यत्वेन जन्म प्राप्नोति। एतादृशे परिस्थितौ अस्माकं परमं कर्तव्यं यत् वयं लौकिककर्मसु एतावत् मग्नाः भवेम यत् परमं लक्ष्यं विस्मरामः । उपविशतु । कीटानां, पक्षिणां, पशूनां, वृक्षाणां, विषाणुनां च अपेक्षया मनुष्यस्य जन्म अधिकं भवति, यतः अस्मिन् वयं बुद्धिपूर्वकं कार्यं कृत्वा सफलं कर्तुं शक्नुमः। सत्यम्-

मानवशरीरं प्राप्तुं महत् सौभाग्यम् आसीत् ।

अधुना प्रश्नः उद्भवति यत् यदि वयं एतत् कर्तुं निश्चयं कुर्मः तर्हि किं करिष्यामः? माध्यमं किं भविष्यति ? एतेषां प्रश्नानाम् उत्तरं सर्वदा 'धर्मधर्मशास्त्रैः सह सम्बन्धः, तेषां पठनं, अनुसरणं च' इति एव आसीत् । श्री रामचरितमानस, श्रीमद्भागवत गीता इत्यादि अस्माकं धार्मिकग्रन्थानां पठनं, श्रवणं, अनुसरणं च यत्किमपि आडम्बरं, स्वांगं, वञ्चनम् इत्यादीनि परिहरन् उत्तमं ज्ञानं प्राप्तुं तस्मात् सुलभः वास्तविकः मार्गः नास्ति जीवने एतादृशी समस्या नास्ति, तादृशी नास्ति अत्र कोऽपि क्षेत्रः नास्ति यत्र गीतायाः महत्त्वं कलङ्कितं जातम्। पुराणकालात् अद्यत्वे 'आधुनिक' युगपर्यन्तम् अस्य महाशास्त्रस्य प्रभावः सर्वत्र स्थापितः।

गीतातः मनुष्यः अधर्मस्य सम्मुखे साहसं न नष्टं कर्तुं शिक्षते अपितु धर्मस्य रक्षणार्थं आवश्यकं सति स्वजनेन सह अपि निर्भयेन युद्धं कर्तुं शिक्षते। गीतां सम्यक् पठति शृणोति च तस्य जीवनं केवलं शरीरं न अपितु शरीरमपि भवति।'स्तरं वसन् भवति।'

अद्यतनयुगे जनाः एकस्य शास्त्रस्य, एकस्य ईश्वरस्य, एकस्य धर्मस्य, एकस्य व्यवसायस्य च कृते अतीव उत्सुकाः सन्ति। अतः सर्वलोकस्य कृते एकमेव शास्त्रं भगवद्गीता।

एकं शास्त्रं देवकी पुत्र गीतं।

एको देवो देवकी पुत्र एव।

मनुष्यस्य कर्मस्य महत्त्वं अवगन्तुं कृत्वा निःस्वार्थः कर्तुं गीतातः यः महान् पाठः आगच्छति सः सुप्रसिद्धः अस्ति ।

'परिणामस्य चिन्ता मा कुरु', केवलं स्वकार्यं कुरुत। इयं वचनं पठितुं लिखितुं च सुगमं किन्तु जीवने कार्यान्वितुं कठिनं तपः अस्ति। यः एतत् तपस्यं सम्पन्नवान् सः अवश्यमेव साधारणः मानवत्वं निवर्तते, एवं परेषां कृते अपि प्रेरणास्रोतः भवति ।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फालेशु कदचन।

मम कर्म हेतुर्भुमा ते सङ्गोस्त्वाकर्मणि।

वयं बहुधा पश्यामः यत् महान् जनाः ये कस्मात् अपि न बिभ्यन्ति, ते नित्यं मृत्युवत् अविकारी सत्यात् भीताः भवन्ति। एतत् भयं तान् प्रतिक्षणं व्यापादयति यत् यदि वयं म्रियमाणाः भवेम तर्हि किम्? कदाचित् उत्तरदायित्वं न निर्वहितुं शक्नुवन् अस्मान् भयभीतं करोति, कदाचित् जीवनपर्यन्तं सञ्चितं धनं अस्मान् भयभीतं करोति। अस्य संसारस्य ये क्षणिकसम्बन्धाः मृत्योः अनन्तरं त्यक्ताः भवन्ति, प्रियजनविरहस्य शोकः, अर्जिता प्रतिष्ठा, सम्मानः, धनात् प्राप्तं सुखं भोक्तुं न शक्नुवन् इति चिन्ता, तेन वा वस्तुतः उत्पन्नं दुःखं च एतत् भयम् एतावत् अस्ति। भयं भवति यत् शान्तिपूर्वकं म्रियमाणं त्यक्त्वा बहवः जनाः शान्तिपूर्वकं जीवितुं अपि न शक्नुवन्ति। अपरपक्षे यदि गीतायाः आधारं गृह्णीमः तर्हि वयं ज्ञास्यामः यत् एतत् अस्मान् उपदिशति यत् मृत्युः अनिवार्यः अस्ति, एतत् एव सत्यम् अस्ति तथा च शरीरमेव म्रियते न तु आत्मा आत्मा अमरः अमरः अविनाशी च अस्ति . मनुष्यम् अस्य सत्यस्य विषये अवगतं कर्तुं शरीरात् उपरि उत्थाय जीवनं उत्सववत् जीवितुं च कदापि निर्भयः मृत्युसज्जः च भवितुम् पाठः, गीतातः एव आगच्छति।

भरतमृत सर्वस्वं विष्णोर्वक्त्राद्विनिहश्रितम्।

गीता गंगोदकं पित्वा पुनर्जन्म न विद्याते॥

भगवद्गीतातः एव वयं ईश्वरस्य सर्वशक्तिमान्, सर्वकारणानां कारणं, तस्मिन् विश्वासस्य अनेकानि कारणानि च ज्ञास्यामः। यथा मनुष्यः प्रगतिम् अकरोत्, अधुना तस्य कृते कोऽपि कार्यं असम्भवं आश्चर्यजनकं वा न दृश्यते। चन्द्रं पदानि स्थापयित्वा वा उच्चैः पर्वतशिखरेषु आरोहय विजयध्वजं लहरायन् एकस्मात् कोष्ठात् सम्पूर्णं जीवं निर्माय एतावता प्रगतिम् अवाप्त्वा गर्वितः

भवितुं स्वाभाविकम् दोषाणां पुरतः जानुभ्यां न्यस्तस्य कालः आगमिष्यति यदा मनुष्यः स्वं जगतः निर्माता, धारकं च मन्यते इति सम्भवतः न दोषः स्यात् । अस्मिन् आधुनिकयुगे जनाः विज्ञानस्य उद्धरणं दत्त्वा अध्यात्मात् दूरं गत्वा नास्तिकाः भवन्ति इति द्रष्टुं सामान्यं जातम् । विशेषतः युवानः। कदाचित् सनातनधर्मस्य सिद्धैः नास्तिकता प्रस्ताविता इति अयं वर्गः न जानाति। तेषां संस्कृतिः, सभ्यता, आध्यात्मिकता च लज्जाजनकाः, रूढिवादीः च विचाराः इति मन्यन्ते ।

निष्कर्षः

एते परिणामाः शोधकर्तृणा संचालितप्रशिक्षणसत्रेषु प्रतिभागिभ्यः प्रतिक्रियारूपेण एकत्रितानां प्राथमिकदत्तांशस्य व्याख्यानार्थं विविधसांख्यिकीयसाधनानाम् उपयोगेन प्राप्ताः भवन्ति।

भगवद्गीतायां प्रबन्धनसिद्धान्ताः बहु सन्ति, भगवद्गीतायाः स्रोतरूपेण उपयोगेन कार्यकारीविकासपुस्तिकायाः निर्माणं सम्भवति । द्वादशमाँड्यूलयुक्तं प्रशिक्षणपुस्तिका अस्य शोधप्रबन्धस्य ६ अध्यायं निर्माति । अस्य शोधस्य परिणामेण निर्मितस्य प्रशिक्षणपुस्तिकायां समाविष्टाः अवधारणाः संस्थानां तेषां कार्यकारीणां च कृते अत्यन्तं प्रासंगिकाः सन्ति । यथा सारणी 5.3 मध्ये दृश्यते, 164 (76.2%) प्रतिभागिनः 125 दृढतया सहमताः यत् अस्य शोधस्य परिणामेण निर्मिताः प्रशिक्षणपुस्तिकाः संस्थानां तेषां कार्यकारीणां च कृते अत्यन्तं प्रासंगिकाः सन्ति। प्रशिक्षणपुस्तिकायां समाविष्टाः निवेशाः संस्थानां तेषां कार्यकारीणां च कृते अत्यन्तं उपयोगिनो भवन्ति । यथा सारणी ७.४ मध्ये दृश्यते, १०९ प्रतिभागिनः (६६.५%) प्रशिक्षणसत्रस्य उपयोगितायाः विषये दृढतया सहमताः आसन् । कार्यकारीविकासपुस्तिकायाः सामग्री अद्वितीया अस्ति। यथा सारणी ७.५ मध्ये दृश्यते, ९७ प्रतिभागिनः (५९.१%) विकासपुस्तिकायाः सामग्री अद्वितीया इति मन्यन्ते । विकासपुस्तिकायां निहिताः विविधाः अवधारणाः आधुनिकसङ्गठनेषु प्रयोज्यः सन्ति । यथा सारणी ७.८ मध्ये दृश्यते, १३० प्रतिभागिनः (७९.३%) मन्यन्ते यत् विकासपुस्तिकायां निहिताः विविधाः अवधारणाः आधुनिकसङ्गठनेषु प्रयोज्यः सन्ति ।

सन्दर्भः

1. आर्मस्ट्रांग, माइकल ए, "हैंडबुक ऑफ ह्यूमन रिसोर्स मैनेजमेंट प्रैक्टिस", 10 वीं संस्करण, कोगन पेज लिमिटेड, लण्डन एण्ड फिलाडेल्फिया, पृष्ठ 584-85. २००६ तमे वर्षे ।
2. बोधानन्द, स्वामी, "गीता एण्ड मैनेजमेंट", ब्लूजे बुक्स, नोएडा, पृष्ठ 2. 2004.
3. बकले, रोजर एण्ड कैपल, जिम, "प्रशिक्षणस्य सिद्धांतः अभ्यासश्च," 5th edition, Kogan Page, New Delhi pp 9. 2005.
4. चिद्भवन्द, स्वामी, "भगवद्गीता-टीका", श्री रामकृष्ण तपोवनं, तिरुपरायथुराई, पृष्ठ 271, 2012
5. चार्ल्स चाउ होई ही, „प्रबंधन प्रभावशीलता: भारतीय भगवद्गीतातः बुद्धिः तथा च चीनीययुद्धकला“, मैकग्रा-हिल एजुकेशन (एशिया), 2013
6. चटर्जी, देबशीश "कालातीत नेतृत्वः भगवद्गीता से 18 नेतृत्व अंक", वाइली इण्डिया प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली। पृष्ठ 3,9,31,75,155 एवं 215., 2012
7. चिनमयानन्द, स्वामी, "पवित्र गीता, टीका", केन्द्रीय चिनमायन मिशन ट्रस्ट, मुम्बई, पृष्ठ 160, 2001
8. देसाई, प्रियवदन, "भगवद्गीता: प्रबन्ध सिद्धान्त व वैज्ञानिक जीवन का विश्वकोश", भारतीय विद्या भवन, मुम्बई। , २०१०
9. एकनाथ, ईस्वरन "दैनिक जीवन के लिए भगवद गीता" V1, जैको पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली पृष्ठ 304, 2013.
10. ग्रिफिन, रिकी, "प्रबन्धन", 8 वें संस्करण (भारतीय रूपांतरण), बिजतन्त्र, नई दिल्ली, पृष्ठ 803. 2005
11. हेयर, जे एफ जूनियर, एंडरसन, आरई, टैथम, आर एल एवं ब्लैक, डब्ल्यूसी बहुचर डेटा विश्लेषण, 5 संस्करण, प्रेंटिस-हॉल अंतर्राष्ट्रीय, ऊपरी काठी नदी, न्यू जर्सी। नवदश अष्टनवति, २.
12. हू, एलटी और बेंटलर, पीएम "सहचक्र संरचनात्मक विश्लेषण में फिट सूचकांक के लिए कटऑफ मानदंडः पारम्परिक मानदंड बनाम नए विकल्प, संरचनात्मक समीकरण मॉडल", मॉडलिंग, 2 संस्करण, लॉरेंस एल्बाम एसोसिएट्स, 6: 1-55. न्यू जर्सी, 2004
13. कोठारी सी.आर., "शोध पद्धति-विधि एवं तकनीक" विश्व प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ 45, 2002

14. जॉर्ज एम. पिस्करिच, पीटर बेच्ची एवं ब्रैंडन हॉल द्वारा सम्पादित, टाटा मैकग्रा हिल पब्लिशिंग कम्पनी लिमिटेड, नई दिल्ली, पृष्ठ 135-136, 2007, 2007।
15. ममोरिया सीबी, एवं गंकर, एसवी "कार्मिक प्रबंधन-पाठ एवं प्रकरण", हिमालय प्रकाशन, मुम्बई, पृष्ठ 277, 2005 ममोरिया सीबी., एवं गंकर, एस.वी.